

Гулбахар ТОҚЫМБЕТОВА
Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті

БЕРДАҚ АҚЫННЫҢ ӨЗІНДІК ІЗДЕНІСТЕРІ

Бұл мақалада ХІХ ғасырдағы қарақалпақ халқының ұлы ақыны Бердақ шығармашылығының өзіндік ерекшеліктеріне ғылыми талдау жасалған.

Кілт сөздер: поэтика, дидактика, поэтикалық дәстүр, лирикалық толғаныс

Ақынның өзіндік ізденістері ұлттық негіз – халық ауызекі шығармашылығының поэтикалық дәстүрлеріне бейілдік біршама күшті.

Себебі, көркем дидактика (түсіндіру біздікі - Г.Т) халық психологиясына, менталитетіне тән нәзік бақылау әрі жанды пікірлеулерді қамтып алады. Міне, осы суреттеудің тұрмысты қамту дәрежесінің кеңдігі ақынның поэтикалық өзіндігін көрсететін негізгі әдеби көрсеткіш есептеледі:

Шайыр едім, көзім көргенін жаздым,
Кеулим сезіп, билгенін жаздым.
Заман қысметінен сарғайдым, аздым.
Болар ма деп жақсы күнлер халық ушын.

Автор өлең һәм ақындық хақында пікір жүргізе отырып, ақиқатты байқау әрі байқатудың негізгі өлшем дәрежесіне көтереді. Ақын енді жетіліп келе жатқан сезім толғаныстарын, сырлы әлем қарсысында пайда болған тұрмыстың қарама-қарсылықтарына қарсы қояды. Қиыншылықтар құрсауында өздігін тауып жататын, жақсы-жаманды ажыратып жатқан, құбылысты өз көзқарасымен бағалап жүретін адам портретін жасап береді. Тұрмыстық ақиқаттарды байқап отыратын лирикалық қаһарманның тілегі рухани жетіктікке жетісуге, рухани дамуға қарай бағдарланған.

Лирикалық толғаныстың көркем динамизмі сезімдік жағдайды суреттеулерден азықтанады (қоректенеді). Әйтсе де, «жарық күндер» логикалық түсіндіруі артында өкініш-арман жүгі үстемдік етсе де, келешекке сенім-сезімі өлеңнің көркем өрнектерін әрекетке келтіріп тұрады. Оқиғалардың басымдығы һәм философиялық-психологиялық суреттеу синкретизмі негізіне құрылған қатарларда сезімдік көріністің жалғасуы назарға ілінеді.

Бердақ Қарғабайұлының қай шығармасын алып қарасақ та халықтың дидактикаға тән пікірлеу, ой қорытындысы дамытылады. Әлеуметтік тұрмысты, қоғамдық қабаттардың ара қатынастарын, жеке адамның қоғамдағы әрі өмірдегі орны ақын шығармаларының негізін құрайды, «Қашан рәхатланадурсаң» өлеңіндегі:

Илми ғайыптан сөзleme,
Мийнетсиз дүнья изleme.
Жанды отқа жағадурсаң [1], –

деген жолдарда халықтың «Еңбек түбі рахат», «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» [2] деген халық мақалының мазмұны сәулеленген. Ақын халықтық дидактикадағы бұл афоризмдерді тура қолданбастан, оған әлеуметтік мағына береді. Бұл өлеңінде автор адамның өмірдегі орны, қоғамдағы орнын табуға, жеке тұлғаның адамгершілігі еңбегімен бақытқа жетісуге үндейді. Ақындар халық мақал-мәтелдерін тікелей қолданбай, оны лирикалық қаһарманның көңіл толғаныстарынан өткізіп, сол арқылы өз көзқарасын білдіріп отырады...

Сондай-ақ халықтық дидактикадағы идеялардан рухани азық алған Бердақтың «Халық үшін», «Жақсырақ», «Қашан рахатланадурсаң» өлеңдерінің лирикалық қаһармандары бүтін халықты бақытқа жетелеудің, рухани әрі физикалық жақтан да кәмілетке жеткерудің нышаны адал еңбек деген идеяны алға ұсынады. Бұл идеялар Бердақтың «Жақсырақ», «Халық үшін» өлеңдерінде былайша суреттеледі:

Жумыс исле тууылған соң ел ушын
Жаныңды аяма елде ер ушын,
Киндиктен қан тамып туған жер ушын,
Өлип кеткениңше хызмет жақсырақ.

Түргелип ертеден жумысқа шығып,
Қолыңды қабартып белиңди бүгіп,
Дизеңди сызлатып мийнетин шегіп,
Жеген бир зағараң палдан жақсырақ [3, 82-83].

Мийнет пенен жанды қыйнап,
Көрмей бир күн қонақ сыйлап,
Ишпей-жемей малды жыйнап
Қашан рәхәтланадурсаң [3, 88].

Бердақтың дидактикалық ой-пікірлерді ең бірінші кезекте өздері жасап тұрған орталықтың, конкрет тұрмыстың талаптарынан, өзгешеліктерінен келіп шығады. Осы ақындар жасаған ХІХ ғасырдың орталары және екінші жарымында Хиуа хандығында саяси, қоғамдық тұрмыс тұрақты болмады. Халықтың басым көпшілігі кедейлікте күн кешірді. Сонымен бірге, ірі феодалдар материалдық байлықтың үлкен бөлігін өз қолдарына ұстады (жер, су, өндіріс құралдары, малдар, жайлаулар ж.т.б.). Нәтижеде үлкен әлеуметтік айырмашылықтар, осы негізде әлеуметтік әділетсіздіктер орын алды. Ірі жер-мүлік иелерінде, амалдарларда байлыққа көзсіз ұмытылу, ашкөздік, әлеуметтік мәселелерге көңіл бөлмеу жағдайлары болып тұрды [4].

Бердақ өлеңдерінде мақал-мәтелдер біріншіден, көркемдік дерек сипатында, екіншіден автордың халықшыл идеяларын сәулелендіруде маңызды орын атқарады.

Бердақтың лирикасында халық ауызекі шығармашылығындағы символикалық образдар қолданылады. «Гүл», «бұлбұл» символикалық образдарына Бердақ ақын жаңа мазмұн береді.

Гүл ашылып жайнамады,
Қазаным бір қайнамады.
Бұлбил еркін сайрамады
Жауды пәлектің гәрдиши [4, 51] («Гәрдиши»).

Гүл болдым гүл жайнамадым,
Бұлбил болдым сайрамадым [4] («Болған емес»).

Шеңгелге қонған бұлбилдің
Шымшық құрлым сәни болмас
Бішқысында қызыл гүлдің,
Сайраса дәрманы болмас

Күнлер өтер әрман менен,
Жүгің ктер кәрұан менен,
Аты бұлбил болған менен,
Торғайдай дәұраны болмас

Бердимурат хақтың кулы,
Сахраның Сары бұлбили,
Бес күн мийман Адам улы,
Әрмансыз бир күни болмас [4, 47-48] («Бұлбил»).

Халық ауызекі шығармашылығында «гүл» әрі «бұлбұл» символикалық образдарында ғашықтар образы беріледі. Ал Бердақ шығармаларында «бұлбұл еркіндікті аңсайтын, еркіндікті жырлайтын ақын символы, ал гүл болса, ақын арман еткен жақсы дәурен, бақытты заман» [5, 52] образында беріледі.

Сондай-ақ автор лирикалық қаһарман аңсаған бақытты заманды «Жаз» символикалық образында да береді. Бұл «Жаз келер ме» өлеңінде өз сәулесін тапқан.

Дауыл болды, үргин урды,
Қосымның қамысын түрди,
Думан басты аспан, жерди,
Пуқараға жаз келер ме?

Тоқымбетова Г. Бердақ ақынның өзіндік ізденістері.

Жанымды алды сыран сууық,
Сууықтан жарылды ууық...

Теңиз ашшы, суу сорлық дуз,
Қостың иши болып тур муз,
Қатты ғезеп етип тур қыс,
Қыслар өтип жаз келер ме? [б, 56-57]

Ақын өзі жасаған дәуір келбетін ашуда «дауыл», «үргін», «думан», «суық», «қыс», «мұз» атрибуттарын қолданады. Лирикалық қаһарманның бақытты заманға жетісу жөніндегі арзу-армандарына, жақты күндерге ерісуге сенімін беруде риторикалық сұрау формасы маңызды рөл атқарады. Шайыр шығармашылығы осындай оптимисттік рухымен өз құндылығына, өзіндік ерекшелігіне ие.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бердақ. Таңдамалы шығармаларының жыйнағы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977. 120-б.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томдық IV том. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1978. 102 б.
3. Бердақ таңдамалы шығармалары. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1987, 82-83-б.
4. Жәрімбетов Қ. Бердақтың нәсиятлары - бизің руу́хый ғәзийнеміз. Нөкіс: Руу́хый мәденият хәм ағартыу орвйы. 1998, 5-б.
5. Жәрімбетов Қ. XIX әсир лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы Нөкіс, «Билим» 2004, 52-бет.
6. Бердақ. Таңдамалы шығармалары.-Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977, Б.,56-57.

РЕЗЮМЕ

*В этой статье дается научный анализ на личные особенности творчество великого каракалпакского акына (поэта) Бердака жившего в XIX веке.
(Тоқымбетова Г. Собственное соискание поэта Бердака)*

SUMMARY

*This article provides a scientific analysis on the personal characteristics of the works of the great bard Karakalpakstan (poet) Berdak who lived in nineteenth century.
(Tokymbetova G. Proper scientific of poet Berdak)*

ÖZET

*Makalede XIX asırdaki Karakalpakların büyük şairi Berdak'ın eserlerindeki özellikler ilmi açıdan incelenir.
(Tokymbetova G. Berdak şairin özel asayışları)*